

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԽԱԹ-ՍԱԲԱ

1

Զանգաղ գյուղից մի քանի ժամ հեռավորությամբ, Զիվինի լեռների մեջ, գտնվում է մի հրաշալի սարահարթ, որին կտրելով գալարվում է Զանգաղի վտակը, ցատկոտում լերկ ժայռերի վրայից, սողում է ապառաժների բացվածքների միջից, փրփուրովը ծածկում լեռնադաշտը պատող զինեբբուկների շերտը և գնում գահավիժում Զանգաղի հովիտը, ուր նա ոռոգում է պարարտ, ծաղկալից դաշտեր:

Այնտեղ-բարձրում սարահարթը մի ծայրով միանում է բլրակների, որոնք ծածկված են երփներանգ ծաղիկներով և որոնք թիկն են տվել ավելի բարձր, լերկ ժայռերով, հարուստ և խոր ծործորներով ակոսված լեռների: Նրանց ետևից, Զիվինի լեռնաշղթան, տեղ-տեղ դուրս է պարգում իր ձյունապատ բարձր կատարները:

Սարահարթի մյուս ծայրը գալիս հանգում է դեպի ձորակը և այդտեղ կազմում մի անեղ գահավանդ, որտեղից տեսնվում է դեպի ցած նետվող վտակի փրփուրը, իսկ հեռու, ցածում, արծաթափայլ օձապտույտ գետակներ, որոնք միմյանց կտրում սահում են կույտ-կույտ վրանների և բլրակների միջով:

Սարահարթը մեծ չէ, բայց բնությունը իր բոլոր գեղեցկություններով զարդարել է նրան:

Այդտեղ կարելի է տեսնել ապառաժների վայրենի շեղջեր, միմյանց վրա կարծես կռնեցրած հսկայական ժայռեր... մի կողմում ամպի պես փոված են զանազան բարձրությամբ բլրակներ, որոնք ալեձև գնում են դեպի խորը, բարձրանում դեպի լեռները, հետո նորից դեպի մի կողմ ծովում և հետզհետե մանրանալով՝ հավասարվում դաշտի հետ:

Մի այլ կողմում երկու ջրվեժներ են, որոնք միացած՝ գոյացնում են ցատկոտող ու շառաչոգ մի առվակ ու ոռոգելու գնում ծաղկալից դաշտեր:

Սարահարթը կոչվում է «Զիվինի տյուզ» հարթավայր:

Շատ քիչ անգամ շրջակա գյուղի կանայք համարձակվում էին, սակայն, մտնել այդ սիրուն լեռնադաշտը՝ առատորեն բուսնող բանջարը ժողովելու: Հովիվն իսկ դժվարությամբ էր համաձայնում նախիրն այն կողմը քաշել:

Զիվինի հարթավայրը բնակութենե բավական հեռու էր և շատ մատչելի ավազակ քյուրտերին:

Չնայելով դրան, ամառնամուտի մի գեղեցիկ երեկո դաշտից կարելի է տեսնել սարահարթում բարձրացող ծխի սյունակներ և փայլփլող լույսեր:

Այդ օր, հեռու տեղից գալով, մի թափառիկ խումբ իջևանել էր սարահարթի վրա, կանգնեցրել քսանի չափ վրան և ավելի քան հիսուն զանազան տավարներ բաց թողել արածելու բլրակների կանաչներին:

Վրասները կառուցված էին միմյանց մոտ: Նրանց առջև, խոտերի մեջ թավալում էին աղտոտ կիսամերկ մանուկներ: Մի այլ կողմում սև և տգեղադեմ կանայք կրակ վառել կերակուր էին պատրաստում, իսկ նորածագ լուսնի աղտոտ լույսի տակ, վտակի եզերքին թիկն տվել, մեջքի վրա մեկնվել և կամ նստոտել էին 10—15 զանազան հասակի տղամարդիկ:

Ամենքն էլ հագնված էին շատ աղքատ, գրեթե ցնցոտիներով: Դեմքերը սև, ոտերը գրեթե բոբիկ: Ոչ մեկը առանց կարկատանի վերարկու, կանոնավոր կոշիկ կամ գլխարկ չունեին: Մազերնին էլ խռիվ՝ տեղացած գլխների վրա, մորուքները թանձր ու կոշտ և խանձված մազի նման: Նույնիսկ կանայք հեռվում՝ բոբիկ էին, անվա, երկար մազերով և կիսամերկ:

Բոշաների մի խումբ էր այդ, որ թորթումից ելած, ճանապարհորդության տասներորդ գիշերը անցկացնելու էր եկել Զինվիհնի հարթավայրի վրա ու մի քանի օր էլ հանգիստ առնելու այնտեղ:

Խմբի բոլոր տղամարդիկ չկային այդ օր: Կեսի չափ ետ էին մնացել զանազան կողմերում և կամ պահպանության ելել շրջակայքերում:

Այն լանջը, ուր հավաքվել էին տղամարդիկ, նայում էր դեպի դաշտը: Վտակը գալիս շոշափում էր նրա կողմ ու լուսնի տակ փայլվում՝ ստնում էր դեպի խորքերը:

Մի քանի քայլ հեռու, մի տղամարդ, հերթապահ հսկողը, հենվել էր հրացանին և լուռ՝ լսում: Ոտների մոտ, թաթերի վրա մոտիժը դրել ականջները սրած ու պլշած, աչքերով շուրջը դիտող—նստել էր մի ահագին գամփռ:

Մյուս տղամարդիկ էլ ականջ էին դնում հաղթանդամ ու կոշտ գծագրությամբ հասակավոր պատմողին:

Ու պատմիչը ոգևորված, ցուպովը օդն էր բախում, ջուրը ճղփացնում և երբեմն էլ դեպի օդը թոցնում արմատախիլ արած խոտերի փնջեր:

Մի գով քամի շարժում էր խոտերի և ծաղիկների ծայրերը, օրորում էր պատմողի թանձր մազերն ու գնում էր սփռվում դեպի լեռները:

Բոշան պատմում էր:

— Հեռու, Արաքների երկրում—ասում էր նա—այնտեղ, ուր արևի մեջ հավկիթն իսկույն եփվում է, ուր մի ընդարձակ ավազի անապատ բռնել է երկրի կեսը, ուր մարդիկ արևից սևացել են և ուր բուսնում արմավն ու ձիթենին — այնտեղ կա մի քաղաք, որից շատ մոտ է անապատը:

Այդ քաղաքում ապրում էր Շեյխ Սատոն, որին ամենքը ճանաչում էին: Նրա պալատը ոսկու մեջ փայլվում էր, հյուրիներն ավելի շատ և ավելի գեղեցիկ էին նրա հարեմում, քան իրեն՝ արքայի մոտ. նրա պալատը բռնում էր քաղաքի կեսը, պարտեզների նմանը ոչ մի պարտեզ չկար, և Շեյխը վայելում էր այս աշխարհում այն բոլորը, ինչ խոստացել է մարգարեն միայն մյուս աշխարհում:

Փող ուներ Շեյխը: Եվ նրա գործությամբ կարողանում էր անել ցանկացածը, վայելել հաճույքներ, որոնցից աստված զրկել էր մեզ և շատ շատերին:

Օրվա ամեն ժամերին լսվում էին Շեյխի շքեղ պալատի աշտարակներից նվագի ձայներ: Երգում էին ամենից լավ երգիչները. նրա դռանն էր մոտենում ամենից առաջ դերվիշը, նրա մոտ գնում իրենց գիտցածը ցույց տալու բանաստեղծներն ու նվագողները:

Շեյխին էին պատկանում նաև անապատի զավակների գեղեցիկները, բոլոր մոլլաների և սեյիդների օրհնությունները և երջանիկ կողմերի լավ արտադրությունները:

Ու վայելում էր Շեյխը անհոգ և զվարթ ամեն ինչ. չգիտեր անգամ, թե իր ծառաները ինչպես քերթում էին խեղճ մարդկանց, կողոպտում նրանց, ծանր հարկերի տակ ճնշում և բերում լցնում գանձարանը:

Թող աշխարհ քանդվեր — միայն թե Շեյխի գանձարանից ոսկին չպակսեր, հարեմից՝ կինը, մառանից՝ գինին, այլև ճաշը զվարճալի դարձնող երաժիշտները...

Շեյխի եկամուտների աղբյուրը քաղաքից քիչ հեռու գտնվող հինգ-վեց գյուղերն էին:

Այդ գյուղերը լիքն էին բազմաթիվ մերկ, կեղտոտ և գժերի պես գյուղացիներով, որոնք օրը մինչև երեկո՝ աշխատում էին: Նրանց արտերը տալիս էին առատ ցորեն, գետը ողողում էր հողերը ու արմտիքը մեկին 100 էր բերում, սակայն գյուղացիք ուտում էին միայն բանջարեղեն:

Շեյխի մարդիկը խլում էին արմտիքը նրանց ձեռքից և թողնում էին կերակրվելու միայն խոտով:

Լսում էք, լումեր, երջանիկ այդ երկրում կային գյուղեր, ուր մարդիկ միմիայն խոտ էին ուտում...

Եվ լցվում էր Շեյխի գանձարանը ոսկիով, հարեմը՝ գեղեցիկներով: Եվ հնչում էր երաժշտությունը պալատի սրահների մեջ ու հոսում էր գինին, զվարճանում Շեյխը իր շքեղության մեջ:

Բայց բավական է Շեյխի մասին: Լումը այդպես շեյխեր շատ է տեսել: Նա ինքն էլ խոտ է կերել և իր քրտինքը տվել է աղաների: Նա ինքն էլ ծնել է գեղեցիկներ ու հանձնել շեյխերի: Նրան այդ ամենը զարմացնել չի կարող...

Եվ նստած էր մի օր Շեյխը իր պալատի աշտարակներից մեկում, ծխամ էր նարգիլեն, իր սիրելի կանանցից մեկի նվագածությունը լսում ու զմայլման մեջ նայում էր հեռու անապատին...

Իսկ անապատում այդօր, ծառախմբի տակ, իջևանել էր մի խումբ:

Կտրել էր խումբը ամբողջ երկիրը, իր անդամներից թողել էր բավական մեռած ավազների վրա, կոտորվել էր ծարավից, ջարդվել բեդուիներից և վերջապես եկել մի կերպ հասել էր Բեն-Էլ-Մաար օազիսն ու հանգչում, շունչ էր առնում նրա արմավենիների տակ:

Բայց այլևս չէր մնացել ոչ ոքի մոտ մի բուռ ալյուր, մի հատիկ ցորեն կամ մի կտոր հաց:

Պետք էր հաց գտնել: Սոված էին ամենքը:

Եվ հրամայեց խմբապետը խմբի երգեցող կանանց՝ քաղաք իջնել, դռների առաջ հնչեցնել գնչուական երգեր, բաց կուրծքով պարել տաք երկրի մյուսուլմանների պագշոտ աչքերի առջև և անել ամեն ինչ, միայն հաց բերել խմբին, որին անոթի մահ էր սպառնում:

Եվ ահա օազիսից ելան չորս կանայք-Նազին, Գյուլին, Բահաբն ու Օզիշուն: Հագնվեցին, առին իրենց փոքրիկ, բոժոժավոր թմբուկները, մատերեն անցկացրին ծնծղաները և մտան քաղաք:

Նազին ու Գյուլին երգում էին, Օզիշուն պարում, իսկ Բահաբը թմբկահարում էր և հավաքում բնակիչների տված հացն ու փողը:

Անտառի եղնիկը, սուլթանի կաքավողը, շեյխի պարողները չունեին ոտքերի այն սլացող ոստումները, մարմնի այն հրապուրիչ նազանքը, աչքերի այն հալեցնող պչրանքը և ձեռքերի այնքան գողտրիկ ծածանումներն, ինչ Օզիշուն ուներ:

Երբ պարում էր, սավառնող հրեշտակի էր նման: Երբ ժպտում էր, մարում էր ամեն ինչ և երբ խոսում էր, անապատի տապից հետո հանդիպած ջուրը չունեիր նրա ձայնի հմայքը...

Գեղեցիկ էր լուսինը իր ամբողջ փայլով, երբ լողում էր երկնակամարի վրա: Հիանալի են աստղերը, պայծառ շլացուցիչ է արևը, բայց

Օզիշունի աչքերը, դեմքն ու քնքուշ իրանը, վայելուչ հասակն ու գողտրիկ բերանը ավելի հիանալի էին, ավելի պայծառ, ավելի այրող և ավելի հմայող...

Երգեցին, պարեցին և հավաքեցին ամբողջ օրը:

Երեկոյան դեմ կանգ առին նրանք Շեյխ Սատոյի պալատի առաջ:

— Օզիշու,— խոսեց Նազին,— այս տան տերը մեծահարուստ մարդ է երևում: Գործադրիր բոլոր ճարպկությունդ և արհեստդ: Այնտեղ մերոնք հացի են սպասում:

Եվ երգեցին:

Օզիշուն մատերին անցկացրեց ծնծղաները . Բահաբը ցնցեց թմբուկը:

Լռեց այնուհետև Շեյխի կնոջ թասը: Շեյխն ինքը շարժվեց, գլուխը լուսամուտից դուրս հանեց և երկար ականջ դրեց:

Լսում էին ամենքը, ամբողջ թաղը: Օզիշուն կարմրել էր նոր բացված շքեղ վարդի պես: Կոտրտվում էր նա դյուրիչ նազանքներով, սահում գետնի վրա, սավառնում՝ թները զալարելով, և Նազին ու Գյուլին երգում էին մեծ ոգևորությամբ:

Նրանք երգում էին լումերի սիրած երգը. —

Անցի՛ր, գարուն, անցի՛ր, լուսին.
Օգուտ չունիք խեղճ լումին,
Լուսին լինի և կամ մթին,
Լումը ե՞րբ է կյանք տեսել:
Անցի՛ր, գարուն, անցի՛ր, լուսին .
Դաշտը՝ իր տուն, լեռը՝ իր բուն,
Տանջվում է լումն օրնիբուն.
Փոքրիկ կարպետն է իր անկողին,
Մի կուց էլ ջուր չնչին բաժին...

Անցի՛ր, գարուն, ծածկվի՛ր, լուսին,
Ինչ օգուտ իսեղճ լումին...

Շեյխը մի ոսկի նետեց իր աշտարակից և բարեհաճեց հարցնել պարող գնչուհու անունը:

Հետո երկու ծառա մոտեցան նրանց և հայտնեցին, թե «մեծանուն Շեյխը» կամենում էր, որ գնչուները պալատ մտնեին և ավելի մոտ ցույց տային իրենց վարպետությունը:

Օղիշուն, Նազին ու Գյուլին խնդրեցին Բահարին, որ հավաքածները տաներ օազիսում սպասող խմբին, իսկ իրենք, ավելի մեծ վարձատրության հույսով՝ մտան պալատ:

Մյուս օրը միայն օազիս վերադարձան Նազին ու Գյուլին:

Օղիշուն չկար:

Շեյխը իր հարեմն էր դրել անապատի գեղեցիկ գնչուհուն:

Բռնաների խումբը հուզվեց, երդվեց չհեռանալ օազիսից: Օղիշուի հայրը գտավ մի ատրճանակ, հագուստի մեջ թաքցրեց մի թունավոր դաշույն և քաղաք գնաց:

Անցան օրեր: Ոչ Օղիշուի մասին լուրեր եկան և ոչ էլ նրա հոր Վերջապես մի գիշեր օազիս հասան երկուսն էլ: Օղիշուն հղի և տանջված, իսկ հայրը՝ արյունոտ:

Շե՛յխը սպանված էր:

Մյուսուլմանները շուտով գտան սպանողին . բռնեցին Օղիշուի հորը և կախեցին քաղաքի դռան մոտ:

Բռնաների խումբը ժողովեց, ունեցածը, նորից կտրեց անապատը և թաց մի նոր կայան որոնելու:

Եվ երբ հասել էին Իրանի երկիրը, Օղիշուն ծնեց մի արու զավակ, որի անունը դրեց Հասան:

3

Այդ միջոցին Սպահանում ապրում էր մի արաբ իշխան: Էլ—Մուին էր նրա անունը: Նրան պատվում ու սիրում էին ամենքը: Վաթսուն տարեկան էր նա, երեք կին ուներ, բայց ոչ մի որդի: Եղածները մեռել էին:

Ուներ ահագին հարստություն, շատ կալված, հողեր ու պարտեզներ, բայց ապրում էր մենակ և տխուր:

Եվ երբ բռնաները հոգնած, տանջված ու կես եղած՝ Սպահանում կանգ, առան հանգստանալու, մի օր էլ-Մուինը պատահամբ տեսավ Օղիշուի փոքրիկ զավակ Հասանին, գրավվեց նրանով և նրա մոր հետ առավ իր, մոտ:

Իսկ բռնաների խմբին նա հրամայեց պատսպարել, կերակրեց, վարձատրեց և թողեց, որ գնան:

Օղիշուն մնաց էլ-Մուինի մոտ և արաբ իշխանից հայրական սեր միայն, տեսավ: Հասանին էլ էլ-Մուինը մեծացրեց իր թոռան պես:

Մեծացավ Հասանը, ուսավ, կարդաց ամբողջ Ղուրանը . տեղեկացավ իմաստունների գիտությանը, կոիվների մեջ էլ մտավ ու թագավորից բարձր աստիճաններ ստացավ:

Եվ երբ Օդիշուն էլ մեռավ, Հասանը ոչ միայն իրան պարսիկ էր կարծում, այլև մտքիցը չէր անցկացնում, թե ինքը լոմի է և լոմի զավակ:

Այդ տարին շատ վատ տարի եղավ Իրանի լոմերի համար: Ամենքը նրանց նեղացնում էին, անպատիժ հալածում և նույնիսկ սպանում: Պատճառը այն էր, որ լոմերից մեկը սիրել էր մի մեծավոր պարսիկի աղջկա, փախցրել էր նրան, իհարկե, աղջկա համաձայնությունով, և ահա այնուհետև ամեն իրանցի իրավունք էր համարում վրեժ հանել ամեն հանդիպած լոմից:

Լոմերը երկար դիմացան, բայց, վերջապես, երբ տեսան, որ հալածանքն ավելի սաստկանում է, ժողովվեցին, մի քանի մեծ խմբեր կազմեցին և վճռեցին գաղթել օսմանցոց երկիրը:

Գաղթելուց առաջ, սակայն, ուղարկեցին նրանք իրենց ծերերից երկուսին՝ Հասանի մոտ:

Հասանը չուզեց ընդունել նրանց. բայց իմաստուն էլ-Մուինը հորդորեց երիտասարդին լսել բոշա ծերունիներին:

Երկու իշխան-բոշաները սենյակ մտան և չոքեցին դռան մոտ: Վերի կողմը նստել էր ալևոր էլ-Մուինը և նրանից քիչ ցած՝ Հասանը, որ զարմացած նայում էր հյուրերին և սպասում:

Բոշաները փոքր-ինչ լռեցին: Հետո նրանցից մեկը շփեց մորուքը և խուլ ձայնով ասաց երիտասարդին.

— Լոմ-Հասան, քո ցեղիդ ծերունիները քեզ մոտ են եկել ամբողջ ցեղիդ կողմից: Ուզո՞ւմ ես ականջ դնել նրանց:

Հասանը ոչինչ չէր հասկանում:

— Ես Լոմ-Հասան չեմ կոչվում,— ասաց նա,— այլ Հասան էլ-Մուինի: Ինչի՞ մասին եք խոսում դուք ինձ:

— Մենք,— խոսեց երկրորդ ծերունին,— բոշաների, այսինքն՝ լոմերի երկու ամենաձեր իշխաններն ենք և եկել ենք լոմ Օդիշուի որդի լոմ Հասանի մոտ: Արդյոք Հասանը հիրավի չգիտե, որ նա լոմի զավակ է... լոմերն Իրանում այլևս օր չունեն, նրանց հանգիստ չեն թողնում: Այլևս հաց չկա նրանց այս երկրում: Պիտի գաղթեն նրանք, այդպես է ցեղի միահամուռ վճիռը... Մեզ ցեղը ուղարկել է լոմ Հասանի մոտ ասելու, որ նա թող գա և առաջնորդե նրանց: Հասանը երիտասարդ է, քաջ կովոդ, գիտուն և իմաստուն: Լոմերը ցանկանում են, որ Հասանը օգնե իր ցեղին իր գիտցածներով և, դառնալով նրանց գլխավորը, սովորեցնի մնալ ազատ և երջանիկ... Լոմ-Կադիիրը ասաց ինչ որ պատվիրել էր նրան իր ժողովուրդը:

Ու Լոմ-Կադիիրը լռեց:

Հասանը խոսել չկարողացավ: Մեկ բոշաներին էր նայում և մեկ գունատ պապին:

Վերջապես էլ-Մուինը շարժվեց և խոսեց այսպես.

— Լսիր, իմ Հասան, թե ինչ կասե քո պապը՝ էլ-Մուինը: Ոչ մի անգամ նրա բերանը չէ ստել, և, փառք ալլահին, նրա գլուխը գիտե դեռ լավ մտածել: Թող իմանա Հասանը, որ էլ-Մուինը իր կյանքը նվիրել է նրան, ինչպես և ունեցածը: Բայց նա չի կարող ծածկել և չասել քեզ

Ճշմարտությունը: Իրավունք ունին այս ծերունիները: Քո մայրը՝ Օդիշուն, բռնալի աղջիկ էր, և դու բռնա ես, իմ որդեգիր թոռը... Այս ծերունիները քո ցեղիդ իշխաններն են:

Հասանը ամեն ինչ երբ հասկացավ, գլուխը կախեց և սկսեց երկար մտածել:

Ամենքը լուռ էին: Ամենքն էլ մտածում էին:

Եվ ահա հանկարծ իմաստությունը խոսեց Հասանի մեջ:

Նա ոտքի ելավ, մոտեցավ ծերունիներին և ասաց.

— Իմ ազգը ինձ պետք ունի երևի: Գնանք, ծերունիներ, ես պատրաստ եմ:

Ապա մոտ գնաց ծերունի Էլ-Մուինին և համբուրեց նրա ձեռքը: Էլ-Մուինը հուզմամբ գրկեց երիտասարդին, օրհնեց և ասաց.

— Գնա, որդյակ, Էլ-Մուինը հանուն աստուծո օրհնում է քեզ իր իմաստուն որդուն, և բաց է անում իր գանձը նրա առջև...

Այնուհետև լուր-Հասանը եկավ իր ցեղակիցների մոտ, և երկու օրից հետո բռնները նրա առաջնորդությամբ անցնում էին օսմանցոց երկիրը...

Ու հրամայեց Հասանը, որ այնուհետև իրեն լուր-Հասան միայն կոչեն:

Լուր-Հասանը իմաստուն էր բոլոր իմաստունների չափ, քաջ էր, որպես Ռուստեմգալը. ազնիվ, բարի և անվախ:

Օսմանցու հողի մեջ բռնները հանդիպեցին իրենց ցեղակիցներին: Լուր-Հասանը բարեկամացավ մի զորեղ ցեղապետի և ամուսնացավ նրա Սաբա աղջկա հետ:

Սաբան նույնքան քաջ էր, որքան իր ամուսինը. Նույնքան անվախ ու համարձակ, կրակոտ և վառվռուն:

Սաբան իր ամուսնու նեցուկն էր, նրա ընկերն ու օգնականը... Լուր Հասանը սիրեց նրան, տվավ նրան իր իմաստությունը և ուզեց, որ իր մահվանից հետո նա լինեի ցեղապետը:

Ու Սաբային ցեղը սկսեց Խաթ-Սաբա (տիկին Սաբա) կոչել, լուր-Հասանից հետո»...

Այստեղ հանկարծ պատմիչը կանգ առավ, որովհետև խոսերը բուռն կերպով խշխշացին, գամփռը ոստնեց, և լավեց մի խոպոտ, ահեղ ձայն, որ ասում էր.

— Այդ ո՞վ է նորից, որ մարդուս անունը իր բերանն է առել...

Բռնները բոլորը վեր թռան. պատմությունը կիսատ մնաց, իսկ խոսերի միջից ելնելով՝ նրանց առաջ հայտնվեց մի երկարահասակ խոշոր կին, ձեռքին ահագին ցուպ, մեջքին կապած գոտու մեջ էլ ատրճանակներ ու դաշույն:

Պառավ, բայց խիստ առույգ կազմվածքով և միականի կին էր այն: Գեղեցիկ եղել էր և այժմ տգեղ չէր, միայն շատ արևակեզ, խորշոմուտ ճակատով և, կոշտացած գծագրությունով:

Միակ մեծ աչքը այնպես փայլում էր, որ նայողին գող էր ազդում: Երկար հասակը քիչ ծովել էր: Ձայնը խոպոտ էր և առնական, սոթտած բազուկները ջլապինդ, ձեռքերը կոշտ ու սեղմ, լայն կուրծքը խոշոր, թիկունքը, ջղուտ և ամրապինդ:

Մի քայլ առաջ եկավ նա, գննեց բոշաներին, մեծ ցուպը ուսի վրա դրավ, ոտովը դեն շարտեց քծնող գամփոին և ասաց.

— Երևի Սուրատն էր նորից: Սիրում է նա հին վերքերը փորփրել, հին առյուծների պատկերները կենդանացնել: Լավ է այդ, շատ լավ է, բայց ամեն ինչ իր ժամանակն ունի:

Ասաց, նայեց պահ մի դեպի վրանները և քիչ լռելուց հետո շարունակեց.

— Դաշտիցն եմ գալիս: Նոր լուր եմ բերում:

— Զգուշացիր այս կողմերում, Խաթ-Սաբա, խոսեց մի ծեքունի.

Զիվինի շուրջը լիքն է ավազակ քյուրդերով:

— Թող խրատդ, ծերունի,— նեղացավ պառավը և նստեց մի քարի վրա.— Խաթ-Սաբային ոչ ոք չի դիպչել: Ցնցոտի են նրա հագուստները, գրպան չունին, իսկ. ինքն էլ չափազանց ծեր է և տգեղ:

— Ինչ լուրեր են բերածներդ,— հարցրեց մեկը:

Խաթ-Սաբայի դեմքը մթազնեց: Անհանգստությամբ շուրջը նայեց և խուլ ձայնով ասաց.

— Դաշտը լիքն է զինվորներով: Զանգադի մեջ վրան խփել նստել են հարկահաններ: Հասան-Ղալայի բեգը փողի պետք ունի և ավարի է ուղարկել մի մեծ խումբ գիշատիչների... Օհ, հավաքում են նրանք հարկ և պիտի տեսնել, թե ինչպես սուգն ու շիվանը բռնել է ամեն տեղ: Գյուղացիները գյուղը թողել՝ սարերն են փախչում... Զինվորները ձեռքն ընկածը յուրացնում են կամ ավերում... Զանգադի երեք իշխաններին բռնել, գյուղից 7—800 ոսկի դրամ են պահանջում...

— Յոթ-ութ հարյուր...— գոչեցին ամենքը սոսկումով:

— Այո՛: Ողջ Բասենը ծախու հանես այժմ, դրա կեսը ավաղ չի լինի... Մերոնցից էլ Սերգոյին բռնել են ու տարել:

— Ահ...— լսվեց ամեն բերնից:

— Ի՞նչ են ուզում մեզնից,— կանչեց մի ծերունի՝ մռայլ դեմքով. բոշան ի՞նչ ունի, որ ի՞նչ տա: Ոչ հող ունի նա, ոչ տուն և ոչ կայք...

Խաթ-Սաբան ցուպը ոտքերի մեջ առավ, պահ մի սրա-նրա երեսեն նայեց, շոյեց իր կողքը բռնող գամփոին և դառն ժպիտը դեմքին՝ ասաց.

— Երևի մեր ցնցոտիներն էլ մի բան արժեն... Գուցե մեր տավարներին են աչք դրել... Հող չունինք, բայց ուտելու մի կտոր հաց կա... Սերգոյին բռնել են, ոտներն ու ձեռները կապել, մի խրճիթ են գտել ու զանգաղոց հետ փակել այնտեղ... Մենք հեռանալ այստեղից չենք կարող, մինչև Սերգոյին չազատենք... Մեր մնացող ընկերներն էլ չեն երևում: Վախենում եմ, որ նրանց էլ դաշտում բռնած լինեն: Ես դաշտից եմ գալիս: Որոնեցի և չգտա... Ըստ երևույթին, լուրերը ստիպված պիտի լինեն իրավի լոմ-Հասանի կռիվները պատմել միմյանց ու նման կռիվների պատրաստվել... Խաթ-Սաբան մտադիր չէ որևէ տավար կամ նույնիսկ ցնցառի տալ բեգին...

Լոմ-Հասանի սովորեցրել է լումերին, որ հողը աստծունն է, նրա արդյունքը՝ արդյունաբերողին միայն, աշխատողի արդյունքը նրա ձեռքից խլելու ոչ ոք իրավունք չունի... Այս օրենքը աստվածային է... և եթե լումը այժմ թափառական է, պատճառն այն է, որ նրան ստիպում են լինել այդպես: Լոմ-Հասանը սովորեցրել է մեզ երազել հող. հող ունենալ, վարել, ցանել ու ձնծել և ոչ թե մուրալ... Լումը դեռ ոչ տեղ ունի և ոչ հող: Վա՛յ մ'եզ, վա՛յ: Բայց և վա՛յ նրան, ով լումի աշխատանքը կխլի: Խաթ-Սաբան դեռ չի մեռել...

— Մենք միակ չենք թողնի քեզ, Խաթ,— ասացին մի քանիսը:

— Գիտեմ, տղերք. ո՞ր լումը այնքան ստոր կլինի, որ մեջքը իր ընկերոջ մեջքին չտա և չօգնի նրան թշնամու դեմ...

Հետո ոտքի ելավ, ցուպը ուսին դրեց ու ավելացրեց.

— Իսկ առայժմ, տղերք, դաշտից մեր վառած կրակները երևում են. արդեն գիտեն, որ այստեղ մարդիկ կան: Բեզի հարկահանները մարդ են փնտրում, որ տուրք առնեն... Անշուշտ կգան այստեղ էլ... թող ուրեմն մի քանի հոգի առնեն մեր տավարներն ու լեռների խորքը տանեն... Առանց տավարի եթե մնացինք, գուցե կարողանանք առանց կովի, խաղաղ կերպով համոզել այդ գայլերին, որ մեզնից առնելու ոչինչ չկա...

Մի քանիսները կասկածանքով թափահարեցին իրենց գլուխները:

— Իհարկե,– ասաց մի ծերունի.— թող տավարները հեռացնեն. դա խելոք բան է:

— Այո,— կրկնեց Խաթ-Սաբան.— մի լավ հեռավոր ձոր գտեք և քաշեք այնտեղ: Երեք-չորս հոգի հերիք է տավարների հետ: Մեկը թող գնա ու գա, որ տեղը իմանա և մեզնից լուրեր տանի:

Ասաց, ոտքի ելավ, հանկարծ նայեց ամենքին և կանչեց անձկությամբ :

— Ո՞ւր է Հասանս. նա՞ էլ դաշտումն է...

— Ոչ,— ասաց պատմիչը.— դաշտի կողմում պահպանություն է անում :

— Հրացան ունի՞ հետը:

— Ունի:

Պառավը լայն ունչ առավ: Դաշտ մնացողների վիճակը գիտեր,պահ մի վախեցել էր, որ իր մոտը մնացած միակ և սիրելի որդին էլ բռնվել էր:

Միայն այդ, կրտսեր տղան էր, որ մնացել էր մոր մոտ: Անդրանիկը մեռել էր և թողել էր աղջիկ-զավակ սիրուն Օդիշուին, իսկ պառավի միջնակը՝ Մարտոսը, վաղուց հեռացել էր մոտից, հաստատվել էր Երզրումում, ամուսնացել էր այնտեղ ու քարհատությամբ էր զբաղվում:

Խաթ-Սաբային, իր փառավոր ամուսնու մահվանից հետո, մնացել էր Հասան որդին, որ անզավակ էր և Օդիշու թոռը, որ անհայր էր:

Լոմ-Հասանը վաղուց էր, որ սպանվել էր մի փառավոր կովի մեջ քյուրդերի դեմ: Ցեղակիցների մեջ հրաշքներ էր պատմվում նրա մահվան մասին անգամ: Նա, մինչ մեռնելը, շատ քյուրդի դիակներ էր փռել շուրջը:

Ինքը Խաթ-Սաբան ոչինչ չէր պատմում ամուսնու մահվան մասին: Մինչև իսկ այնպես էր խոսում, որ կարծես կենդանի էր նա:

Այդ էր պատճառը, որ շատ բռնաներ հավատում էին, թե Լուս-Հասանը կենդանի է ու պիտի հանկարծ հայտնվի իր ցեղի ամենավատ թուղթին՝ նրան օգնելու համար:

Խաթ-Սաբան էր ժառանգել իր ամուսնու ցեղապետական իրավունքները:

Լուս-Հասանի կամքն էր այդ, որ սիրով հաստատել էր ցեղի վճիռն ու ցանկությունը նա: Սաբան ընտրվել էր ցեղապետուհի: Եվ բռնները հպարտանում էին իրենց քաջ, անվախ ու լավ ցեղապետով:

Խաթ-Սաբան թեև խիստ էր, պահանջող, բայց իր ցեղի պահպանության, նրա յուրաքանչյուր անդամի կյանքի համար պատրաստ էր մինչև վերջին շունչը կռվելու: Վտանգավոր թուղթերին նա ամեն տեղ էր, ամենքին հասնում էր, ամենքին սիրտ տալիս ու օգնում:

Ու սիրում էին Խաթ-Սաբային ամենքը. սիրում և պատկառում նրանից:

Ոչ ոք չիմացավ, թե ինչպես էր կորել նրա մի աչքը: Մի օր պառավը ցուպը ուսին՝ անհետացել էր, և երկու օր ոչ մի լուր չէր եղել նրանից: Երկու օրից հետո վերադարձել էր նա՝ ձախ աչքը կապած մի շորով:

Մի ամսից հետո շորը բացվել էր, և նրա տակ երևան եկել կույր աչք՝ մի սև փոս...

Երբ հարցրել էին, պառավը սպառնալից նայել էր հարցնողին և գոռացել.

— Ձեզ ի՞նչ: Միայն Լուս-Հասանը կարող էր Սաբայից հաշիվ պահանջել, և Լուս-Հասանը այժմ չկա...

Ու ամենքը ստիպվել էին լռել:

5

Երգրումի Ղավազի դուռ կոչվող թաղում, հայոց Մայր եկեղեցուց քիչ ցած, գտնվում են մի շարք տներ, որոնցից միայն մեկն էր երկհարկանի սրանից տարիներ առաջ:

Երկհարկ այդ տունն իսկ այլանդակ բան էր:

Առաջին հարկի արտաքին պատերի վրա գունդ-գունդ ծեփված կային աթարի կտորներ. իսկ երկրորդ հարկի ոչ լուսամուտը փեղկ ուներ և ոչ էլ փողոցի վրա նայող դուռը:

Երևում էր, որ տերը կիսատ էր թողել: Ունեցել էր միայն քար: Փայտյա մասը պակասում էր Լիովին:

Բնակություն կար, հետևապես, միայն ներքին հարկի մի միակ ընդարձակ սենյակում:

Միանգամայն ամեն ինչ էր այդ սենյակը,— մառան, թոնրատուն, ննջարան, ճաշարան և փայտանոց: Մինչև իսկ մի անկյունը ախոռ էր դարձրած և այնտեղից մեկ-մեկ հնչում էր էշի զիլ զոռը:

Մենյակի մեջտեղ թոնիրն էր. քիչ հեռու՝ բարձր թախտ, ապա՝ այլուրի մեծ դարանը, ավելի հեռու՝ կարասիներ, դիզած ցախ, միմյանց վրա կիտած լավաշ հաց:

Գետնի վրա՝ մերկ մանուկներ, ջրաման, ավել: Բոլորը խառնվել էին միմյանց:

Թոնիրը վառում էր կարմիր շալե գոգնոց կապած մի կին, որ գոգնոցովը հովհարում էր դեպի թոնիրը, ապա անցուդարձ անում կահ-կարասիքի միջով, ձեռքերով ծխալից աչքերի արցունքը սրբում, կիցերով մանուկների ճիչերը լռեցնել մտածում ու բռնալերեն հարուստ հայիտյանքներով արտահայտում էր ջղայնությունը:

Մինչ այդ, թախտի վրա մեկնված տղամարդը սկի էլ չէր շարժվում:

Չիբուխը բերնին, փստացնում էր ու երագում: Իսկ երբ մանուկները ճիչերը մեծացրին — նա էլ բռնոն հայիտյանքների դիմեց և հրամայեց կնոջը՝ աղմուկը պակասեցնել:

— Ի՞նչ անեմ,— կանչեց կինը,— էս անիծած թոնիրն էլ չի վառվում. գոնե քիչ փուշ բերեիր սարերից:

— Ժամանակ չկա, կին.— խոսեց տղամարդը,— և շուտ արա, մի բան տուր ուտելու. և պիտի այսօր շատ քար կտրել. Գևորգ աղան պիտի գա և գնի:

Հետո, երբ տեսավ, որ թոնրի ծուխը սաստկանում էր, չիբուխը բերնին իջավ և քայլեց դեպի դուռը:

— Դռանը կնստեմ,— ասաց նա կնոջը,— երբ կերակուրը կլինի, կանչիր: Շուտ արա: Ու դուրս եկավ, մտադրելով նստիլ իր շինած տան առջև դրված մեծ քարի վրա:

Ելավ, նորից կանգ առավ՝ տունը դիտեց և պատրաստվեց նստելու, երբ հանկարծ սառած ու ապշած նայեց դեպի քարակույտը, որ հեռու չէր տան դռնից:

Այնտեղ, մեջքը քարերին տված, նստել-կծկվել էր մի պառավ կին, ոտքերի մեջ առած երկար ցուպ, կողքին մի մեծ գամփռ:

Խոշոր մարմնով, բայց ցնցոտի հագած կինը աչքերը փակել կարծես ննջում էր: Փռշոտ էր, գունատ և հոգնած:

Երբ լսեց ոտնաձայն, ցնցվեց, մի միակ աչքը բաց արավ ու նայեց:

Երկուսի ակնարկները հանդիպեցին միմյանց: Տղամարդը սոսկումով էտ քաշվեց, իսկ պառավը ոտքի ելավ:

— Խաթ-Սաբա... — գոչեց տղամարդը:

Խաթ-Սաբան մի քայլ արավ դեպի նա և ասաց.

— Երևի «մայր» բառը մոռացել ես... Ա՞յս է տունդ:

Ու քայլեց դեպի դուռը:

Տանտերը ջանաց աննկատելի կերպով նրա դեմը կտրել ու ասաց.

— Այստե՞ղ... ոչ, այստեղ մի մտնիլ...

— Այդպե՞ս,— կանգնեց Խաթ-Սաբան,— ո՞րտեղ ուրեմն կընդունես մորդ, որ հոգնել է և մի բաժակ ջուր խմելու պետք ունի: Այնուհետև կասի քեզ նա իր ասելիքը, որի համար կտրել է երկու օրվա ճանապարհ և եկել է այստեղ:

Որդին շփոթվել էր: Չգիտեր ինչ անել:

Այդ միջոցին տան դռան վրա երևացած կինը տեսավ, որ ամուսինը խոսում էր մի պառավի հետ, նայեց քիչ ու գոչեց.

— Կարող ես ներս գալ, Մարտոս. թոնիրը կպավ և կերակուրը տաքացել է:

— Ահ,— դարձավ Խաթ-Սաբան իր որդուն.— դու ինձ խաբում ես ուրեմն. սա է տունդ... Առաջ անցիր և մի վախենա, մայրդ երկար չի մնա քեզ մոտ. կտեսնի հարսին և թոռներին՝ եթե կան, մի բաժակ ջուր կխմի... և ահա բոլորը:

Այդ ասելով՝ նա ուղղակի ներս մտավ, գամփռին մոտ կանչեց, նստեց թոռի եզերքում փոված փսիաթի վրա, ցուպը ծնկերին առավ ու տանտիկնոջ դառնալով՝ ասաց.

— Հարս, թե թան ունիս՝ քիչ թան տուր. թե չունիս՝ ջուր մի աման:

Մանուկները, որոնք Խաթ-Սաբայի խոսելու ժամանակ դիտում էին նրան, հանկարծ ձեռքերը իրար խփեցին և մոտենալով՝ կանչեցին.

— Վա՛յ, բռշա է եղել:

— Մեկ աչք ունի,— ծիծաղեց երկրորդը:

Մարտոսը երկու ուժգին հարվածներով՝ հրեց նրանց հեռու և լռեցրեց:

Սակայն Խաթ-Սաբան լսել էր և մի կատաղի ակնարկ ձգեց որդու վրա:

— Որդիներ՞դ են:

Ապա ժպտաց ու ավելացրեց.

— Սովորցրու նրանց, որ իրենք էլ բռշա են և որ մի աչք ունենալը ամոթ չէ բոլորովին:

— Իրա՞վ,— հարցրեց այդ միջոցին տանտիկինը, որ պառավին էր մոտենում և պարզում նրան պղնձե թասով թանը. իրա՞վ դու Բռշա ես:

— Խաթ-Սաբան առավ թասը, զննեց հարսին ու հարցրեց խստությամբ.

— Իսկ դո՞ւ, մարդդ ու որդիներդ, բռշաներ չե՞ք:

— Մենք բռշա չենք,— պատասխանեց հարսը.— շատ էլ իմ ծնողներս բռշաներ են եղել, բայց ես բռշա չեմ:

Հետո ձեռքը պարզեց թասը ետ առնելու և ավելացրեց.

— Թասը ետ տուր, չդնես տոպրակիդ մեջ:

— Կնիկ...— կանչեց նրա վրա Մարտոսը:

Խաթ-Սաբան նախ ապշած՝ նայեց հարսին: Պահ մի չհասկացավ վիրավորանքը: Հետո զայրույթից կարմրեց և բուռն ուժով թարս նետեց Հեռուն ու ինքն էլ ոտքի ելավ:

Այնքան սաստիկ էր նրա բարկությունը և շարժումները, որ գամփռը սկսեց մոմռալ, իսկ հարսը վախեցած մի ճիչ արձակեց ու ետ քաշվեց:

— Մարդ,— ասաց նա ամուսնուն,— ինչո՞ւ ներս թողիր սրան. հիմա տղաներիս մեկը կտանի կամ մի բան կգողանա:

— Կնիկ...— որ որոտաց Մարտոսը սուսկումով,— կտրիր ձայնդ:

— Ոչ, ինչո՞ւ,— ասաց Խաթ-Սաբան, որ արդեն զսպել էր իրեն և ցուպին կոթնած՝ դառն ժպիտ դեմքին ու գունատ՝ նայում էր հարսին.— Ոչ, թող որ բոլորը ասի... Ասա, սիրուն հարսս, էլ ի՞նչ կարող ես ասել բռնաների մասին:

— Դուրս գնա,— ճչաց հեռվից հարսը,— մարդուս խելքին ասա, որ քեզ ներս թողեց:

— Այդ ոչինչ, հարս,— ժպտաց Խաթ-Սաբան.— եթե մեղքս միայն այն է, որ բռնա եմ, ուրեմն բոլորս էլ մեղավոր ենք, որովհետև, ինչքան կամենաս չլինել, բայց դու էլ բռնա ես, այս մարդդ էլ, որդիներդ էլ: Ուրեմն, եթե ես տղա փախցնող ու գող եմ, դուք էլ նույնն եք...

Հետո, լիովին հանդարտված՝ նստեց դարձյալ և դարձավ որդուն.

— Բայց,— ասաց նա չափելով նրան ոտքից մինչև գլուխը,— ասա տեսնենք, տղաս, գուցե դու էլ չես կամենում բռնա լինել, հը՞... դո՞ւ էլ այնպես ասում ես ցեղակիցներիդ, ինչպես կինդ ու որդիներդ...

— Ե՛ս...— թոթովեց Մարտոսը,— ինձ համար բոլորն էլ մեկ են. բոլորն էլ մարդիկ են...

Խաթ-Սաբան հեգնությամբ՝ նայեց որդուն, ծիծաղեց նրա շփոթության վրա, հետո մեկեն դարձավ հարսին և ժպտուն՝ ասաց.

— Իրավ, հարս, մոռացա քեզ ասելու, որ ամուսինդ իմ որդին է, իմ հարազատ որդին, դու իմ հարսն ես և որդիներդ էլ թոռներս... Ամենքդ էլ բռնաներ ու շատ մաքուր բռնաներ...

Իբր պատասխան դրան, թոռներից մեկը, որ պահվել էր մոր ետեվը, հանկարծ գլուխը դուրս հանեց նրա թևի տակից, միջահատեց տատի խոսքը և գոռաց.

— Շուն բռնա...

Խաթ-Սաբան ցնցվեց և կծկվեց: Կարծես մի մեծ քար էր գլխին ընկնողը:

Շշմելու վայրկյանը սուսկալի էր: Հետո, երբ ընդհանուր քարացումն էր, ծանր, կքված՝ ոտքի ելավ նա, կնճռալից ու թախծոտ՝ առավ ցուպը, մոտ գնաց որդուն ու ասաց խստությամբ.

— Այդ դու ես դրանց սովորեցրել այդպես, չէ՞... դու և կինդ...

— Փողոցից, փողոցից կմկմաց որդին:

— Հայրիկ,— գոչեց այն կողմից երկրորդ որդին,— ես էլ ասե՞մ «շուն բռնա»...

Խաթ-Սաբան ավելի կքվեց կարծես ու դեպի մանուկը գնացող որդու թևը բռնեց:

— Ոչ, մի խփիր, ի՞նչ օգուտ ունի,— ասաց նա.— ոչինչ. ամենքը հայհոյում են մեզ, այժմ թող և մեր զավակները կրկնեն այդ հայհոյանքները...

Ապա շունչ առավ քիչ և ավելացրեց հանդարտ:

— Լսիր, որ ասեմ թե ինչու եկա... Մեր ցեղից, քո ազգականներից, կառավարությունը իզուր տեղ բռնել է տասը մարդ և բանտ դրել: Հասան-Ղալայի բեգն է տնօրինողը: Ասացին, որ դու մտերիմ ես նրան: Չգիտեմ ինչպե՞ս, ինչո՞ւ, բայց մտերիմ ես մի այդպիսի դազանի... Ասա, չե՞ս կարող ազատել մերոնց... Քեզ խոսք եմ տալիս, որ այնուհետև այլևս երբեք չես լսի իմ կամ մերոնց մասին: Մենք ռուսի հողը կգնանք... Արա, եթե կարող ես...

Մարտոսը պահ մի չպատասխանեց ու մտածեց: Խաթ-Սաբան անձկությամբ նայում էր նրան և սպասում:

— Բարեկամ եմ բեգի հետ,— ասաց վերջապես որդին, բայց չեմ կարող... փող պետք է գործի մեջ մտցնել. ուրիշ կերպ անկարելի է... չի անի:

— Ուրիշ կերպ չի՞ լինի... Ասացին, որ կարող ես դու. բեգը քեզ շատ բանով է պարտական... եկամուտի աղբյուրներ ես տալիս նրան...

— Սո՛ւտ է... ես ոչինչ չեմ կարող և փող էլ չունիմ:

Խաթ-Սաբան գլուխը կրծքին խոնարհեցրեց պահ մի ու մնաց լուռ:

Քիչ հետո նա նայեց խստությամբ որդուն և ասաց բարկությամբ.

— Ջգում էի, որ պիտի մերժեիր... Մնաս բարև ուրեմն. կա և մի ուրիշ միջոց, և դա գուցե ամենալավն է. լոմերը կդիմեն այդ միջոցին... բայց սկսած քո մորից մինչև ետին լոմը անիծում է քեզ՝ լինի նա ազատ թե գերի: Վախեցիր այդ անեծքից, որովհետև մորդ անեծքն է կա նրանց հետ խառն...

Ասաց, գլուխը խոնարհեցրեց և արագ քայլերով դուրս գնաց:

Գամփոը նայեց Մարտոսին, ատամները ցույց տվեց, մոմռաց և հետևեց տիրուհուն:

Ու Խաթ-Սաբան գնաց առանց ետ նայելու և անհետացավ փողոցների մեջ...

6

Դաշտում ետ մնացող բոշաներին հարկահանների խուզարկու զինվորները բռնել էին և բանտարկել Զանգադ: Պատճառը հայտնի չէր: Հրամայված էր բանտարկել թափառիկ և կասկածելի անձերի և նրանց բանտարկել էին:

Մյուս կողմում լեռներից դաշտ իջնել փորձող բոշաներին նույնպես բռնում էին:

Բոշաները ստիպված էին բանջարներով կերակրվել, կրակ չվառել և դողիդող, ամեն բույս սպասել փորձանքի:

Հեռանալ չէին ուզում. ընկերներին պետք էր նախ ազատել:

Եվ երբ եղած պաշարը մեկտեղ բերին ու հասարակաց դարձրին, ծերունիները մի գիշեր ժողով կազմեցին և Խաթ-Սաբայի վրանը մտան:

Խորհուրդը վերջացավ նրանով, որ Խաթ-Սաբան ցուպը ձեռքն առավ, գամփռին սուլեց և ամենակարճ ճանապարհով գնաց Երզրում:

Գիտեր, որ մեծ որդին մտերիմ էր Հասան-Ղալայի բեգին: Մտածեց յուրայիններին մի կերպ ազատել:

Խորհուրդը վճռել էր յուրայիններին բանտից մի կերպ հանել և իսկույն, մի գիշերվա մեջ՝ անցնել ռուսաց հողը:

Ուրիշ հնարք չկա:

Եվ երբ Խաթ-Սաբան որդուն խնդրելու անօգուտ փորձի համաք Երզրում էր գնացել— Զիվինի մեջ լցված զինվորներից մի խումբ, պատահամբ Զիվինի-տյուզը ելնելով՝ բռնաների տեղը երևան հանեց:

Խումբը շրջապատեց բռնաներին և իրենցից մեկին ուղարկեց դաշտ, Ջանգաղում նստած բեգին իմացնելու, որ տուրքի նոր աղբյուրներ էին գտնված:

Մյուս առավոտյան Հասան-Ղալայի բեգը քսան զինված ձիավորներով Զիվինի հարթավայրը եկավ և իջավ ամենալավ վրանի տակ:

Բռնաները դողդողալով սպասում էին: Կանայք չէին երևում, իոկ մանուկները խումբ առ խումբ թաքնված խոտերի մեջ և թփերի ետևը, գիտում էին լինելիքը:

Բեգը հրամայեց, որ ցեղի ծերունիները իր մոտ գան:

— Ո՞վ է ձեր ցեղապետը,— Հարցրեց նա:

— Այստեղ չէ,— խոսեց մեկը.— նա Երզրում է գնացել:

— Ի՞նչ է անունը:

— Խաթ-Սաբա:

Բեգը նախ զարմացավ, հետո մի մեծ քրքիջ արձակեց: Գրագիրն հետը եկած հարկահավաքն էլ պարտք համարեցին ծիծաղել:

— Այդ ի՞նչ այլանդակ անուն է,— գոչեց բեգը:

— Զարմանալի անուն, — վրա տվավ գրագիրը:

— Անասունի անուն է,— ավելացրեց հարկահավաքը, դրանց ցեղապետը կամ մի շուն կլինի և կամ էշ... Սրանք հայ-բռնաներ են:

Ու բռնաները կանգնած խմբովին՝ խոնարհաբար լսում էին այդ ամենը:

— Ապա՞... — ծիծաղեց բեգը և ճաշակեց կարագը, որ մի զափթիե, մտրակի հարվածների շնորհիվ, գտել էր մի վրանից.— ապա՞, ասեք տեսնենք, ձեր ցեղապետը ի՞նչ տեսակ ջանավար է:

— Կին է, — ասաց ծերունին:

— Կի՞ն,— գոչեց բեզը զարմացած:

— Կի՞ն, առանց բեղերի՞, շրջագգեստով կի՞ն,— խոսեց գրագիրը և բերանը բաց մնաց:

— Հետաքրքիր է,— դիտեց հարկահավաքը:

Ու լռեցին, որովհետև բեզն էլ լռել՝ կարագ էր ուտում ու մի կողմից գնում բռնաներին:

Զինվորներն այդ միջոցին ձիերիցը իջել, ոտները կապել ու արածելու էին թողել վրանների առաջ: Իրենք վրանից վրան մտնում և ուտելու թան էին որոնում:

Եվ երբ չգտան, ստիպված եղան իրենց պայուսակից հանել հաց ու պանիր և անոթի բռնաների առաջ նստել-ուտել:

Այդ միջոցին բեզը ամբողջովին զբաղված էր կարագով: Ուտում էր և ասում.

— Համով կարագ է... Սրանց տավարները երևի շատ լավ կաթ են ունենում:

— Ծաղիկ է կերածին, էֆենդի,— նկատեց հարկահավաքը:

— Երևի բավական տավար կունենան,— մեջ մտավ գրագիրը... նախ կովեր ու ոչխարներ: Սա ոչխարի կարագ է: Հետո՞ կունենան ձի, էշ կամ ջորի, վրաններ ունին և անշուշտ իրենք չեն այդքան բեռը տեղից տեղ փոխադրողը...

Բեզը, կարծես գմայլմամբ, նայում էր իր գրագրին:

— Աֆֆերիմ, սիրելիս.— գոչեց նա.— հետո՞, հետո՞:

— Հետո, էֆենդի, կունենան նաև եզներ. ես այնտեղ, ցածում 2-3 սայլ տեսա

— Ապա՞, ի՞նչ կասեք սրան, բռնաներ.— դարձավ բեզը կանգնած ծերունիներին.— ավելի լավ է ճիշտը խոստովանեցեք, թե չէ՝ գրագիրս մեկ-մեկ կհաշվի ձեր բոլոր ունեցածը:

— Ճշմարիտ է, էֆենդի,— ասաց մի բռնա,— ունեինք մոտ 20 ոչխար, 5—6 կով, 6—7 ձի, հետո՞ էշեր, եզներ... Բայց մեր ամբողջ նախիրը երեկ քշեցին տարան քյուրդերը...

Բեզի աչքերը փայլեցին: Նա հարկահավաքին դարձավ ու ասաց.

— Սա քեզ վերաբերյալ բան չէ կարծեմ. կառավարության հաշվի մեջ չեն մտնում բռնաները...

Հետո գրագրին նայեց ու ժպտաց.— իսկ դու, սիրելիս, սա մեր անձնական հաշվի հարցը դարձավ... — Գրիր այդ ամենը... Ուրեմն, 20 ոչխար, 6 կով...

— Բայց բեզ,— գոչեց բռնաներից մեկը.— այժմ ոչինչ չունինք, բոլորը տարան...

— Աստծու բանն է այդ... — խոսեց բեզը.— բայց ունեցել էք մինչև երեկ և նրանք կառավարության հողի վրա են արածել, ձեզ կերակրել են... Հաշվիր, գրագիր, 8 եզ...

— Ուր թ հատ չեին, բեզ,— ասաց նորից մի ծերունի բռնա,— և հետո, երկրագործության անասուններից հարկ չեն վերցնում...

— Դու լուռ կաց, քավթառ, և սպասիր որ քեզ խոսեցնեն... մենք հիմար չենք և գիտենք, որ բռնաները չեն զբաղվում երկրագործությունով... Գրեցի՞ր, գրագիր...

— Լավ,— սկսեց քիչ-քիչ ոգևորվել բեգը և դարձավ բռնաներին.— ասացեք ճիշտը, անպիտաններ, քանի՞ անձ կա վրաններում, կին, երեխա և տղամարդ... ճիշտը ասեք, եթե չեք ուզում, որ զինվորներիս ձեր վրանների վրա բաց թողնեմ...

— Տասնութ տղամարդ ենք, բեգ,— պատասխանեց ծերունին. բայց 30-ից ավելի էին. մեզնից տասը հոգու ձեր հրամանով բռնել են դաշտում, իսկ երկուսին քյուրդերը սպանեցին:

— Ուրեմն 35 տղամարդ, իսկ կանա՞յք:

— Մոտ 20:

— Մուտ է, անիծյալ. 35 տղամարդ ունեցող խումբը 40-ից ավելի կանայք կունենա...

Ասաց և ոտքի ելավ: Դեմքի վրա խաղում էր ինչ-որ չար ժպիտ: Բեգը, երևի, նոր բան էր մտածել:

— Ահմեդ էֆենդի,— դարձավ նա գրագրին.— մենք հրամայում ենք ձեզ առնել ձեզ հետ 5–6 զինվոր և այս ծայրիցն սկսած՝ մտնել բոլոր վրաններն ու ցուցակագրել բոլոր անձերին, կանանց, աղջիկներին... իսկ առայժմ,— դարձավ նա բռնաներին,— կորեք աչքիցս, և ամեն մարդ թող իր ընտանիքի մոտ գնա...

Բռնաները վրանի առջևից հեռացան: Բեգը հրամայեց կանչել զինվորների հիսնապետին և մանրամասն պատվերներ տվավ նրան:

Հիսնապետը ծիծաղը դեմքին դուրս ելավ վրանից, և քիչ հետո զինվորները հրացան ի բռին՝ շղթայի նման շրջապատեցին վրաններն ու սկսեցին կամաց-կամաց շղթան սեղմել:

Եվ ահա ամեն ինչ խառնվեց միմյանց: Այլևս հիսնապետը չկարողացավ իր ճիշերովը կարգուկանոն պահպանել: Թալանի տենչը զինվորներին մղեց դեպի վրանները:

Ու սկսեցին տակն ու վրա անել նրանք ինչ որ գտան: Ուղղակի մերկացնում էին տղամարդկանց, կանանց հագուստների մեջ էին սպրդեցնում իրենց կեղտոտ ձեռքերը և զարշեղի ժպիտով ժպտում նրանց արձակած ճիչերի վրա...

Հարկատուն էլ իր գործն էր տեսնում: Արձանագրում էր, որ հետո կեսը պահանջի գոնե:

Բռնաները սոսկումը կրծքերում փախչում էին այս-այն կողմ, զինվորների հրացանների կոթերից մղված, նորից ետ գալիս, մանուկների վայնասունը կանանց ճիչերի հետ՝ սարահարթ էր բռնել, իսկ բեգը կանգնել վրանի առաջ՝ ծիծաղում էր:

Գրագիրը ոչ միայն արձանագրում էր անձերին, այլև հրամայում էր դատարկել վրանները:

Սկսեցին դեգեր կազմել կաթսաներ, կապերտներ, բարձեր... Զինվորները կոպտաբար բռնում էին աղջիկներին, պոկոտում նրանց վրայից որևէ զարդ, որևէ լավ շոր, կոշիկ, թաշկինակ...

Մի զգվելի խառնուրդ, մի սոսկալի ու վայրենի խառնուրդ էր այն:

Մինչ այդ, գրագիրը, որ ուշադրությամբ զննում էր ամեն կնոջ դեմք, հանկարծ մոտ կանչեց երկու զինվորի, ցույց տվավ վրաններից մեկից դուրս ելնող մի աղջկա և ասաց.

— Բռնեք դրան և բեգի վրանը տարեք...

Ու զինվորները վազեցին դեպի աղջիկը:

Բայց երևի նրանք բռշա կնոջ ինչ լինելը չգիտեին դեռ: Ենթադրում էին, որ հեշտ էր բռնել աղջկան:

Հանկարծ աղջիկը գլխի վրա պտտեցրեց ձեռքի ցուպը, ապա իջեցրեց երկու անգամ, և զինվորները օգնության աղաղակը բերաններին՝ փռվեցին գետնին:

Այդ անակնկալը այնպես հանկարծակիի բերավ ամենքին, որ մի րոպե կանգ առին թալանն ու հետապնդումները: Բոլոր զինվորները սառած մնացին, գրագիրը գունատվեց և բնագդաբար ետ-ետ քաշվեց:

Մինչ այդ, աղջիկը, որ մի գեղեցիկ մատղաշ արարած էր, ժողովեց փեշերը, գունդ արավ մեջքի շուրջը, թևերը սոթտեց և գոչեց վրանների առաջ կիտված բռնաներին.

— Էյ, լումեր, կոտորվեք դուք ու անիծվեք ձեր ամբողջ սերունդով, որ ոչխարների նման թույլ եք տալիս մորթեն ձեզ այս անիրավները... Իմ պապ Լում-Հասանը վկա, եթե տատս այստեղ լիներ, առաջ ձեր գլուխները կջարդեր, այդ խոնարհ գլուխները...

Խոսում էր նա բռշայերեն: Ո՛չ գրագիրը, ո՛չ բեգը և ո՛չ զինվորներն էին հասկանում, բայց ամենքն էլ լուռ ու հմայված էին կարծես աղջկա բոցափայլ աչքերից:

Բեգը ուղղակի բերանը բաց՝ հիացած մնացել էր: Եվ երբ հիսնապետը շարժում գործեց առաջ գնալու, բռնեց նրա թևն ու ասաց.

— Ոչ, սպասիր, թող ոչ ոք չդիպչի դրան: Դա իմն է. սարի այդ մարալը իմ որսն է և ուզում եմ դեռ որ խոսի...

— Կտրիր ձայնդ, լիրբ քաֆտառ,— դարձավ նրան աղջիկը միշտ բռշայերեն, — եթե մերոնք մարդ լինեին, դու այժմ մեր կոխած տեղը պիտի համբուրեիր:

Բեգը մոտենում էր:

— Ո՞վ ես դու, սիրուն աղջիկ, – ասաց նա քաղցրությամբ, մի բարկանա, քեզ ոչ ոք վնաս չի հասցնի:

— Մեր ցեղապետի թոռն է, – ասաց նրան ավելի մոտ կանգնած մի բռշա, — նա թուրքերեն չգիտե:

— Ասա նրան, բռշա, որ, եթե համաձայնվի ինձ մոտ գալ, ես նրան թագուհու պես կպահեմ...

Եվ երբ բռշան թարգմանել էր այդ, աղջիկը մի քայլ մոտեցավ դեպի բեգը և հանկարծ թքեց դեպի նա:

Բեգը ցնցվեց ու ձեռքով արավ հիսնապետին:

Զինվորները մոտ գնացին: Աղջիկը բարձրացրեց ցուպն ու ետ-ետ քաշվեց...

Սկսեց հետապնդում: Աղջիկը մեջքը դարձրեց ու սկսեց փախչել, զինվորները ետևից ընկան:

Ու բռնաները, որոնք ականատես էին այդ ամենին, խմբված սկսեցին հուզմամբ խոսել միմյանց հետ:

Հանկարծ սարահարթի վերի կողմից լսվեց մի երկար աղաղակ I և Ժայռի մոտ հայտնվեց մի երկար հասակ:

Ամենքը դեպի այն կողմը դարձան:

— Խաթ-Սաբան... — գոռացին բռնաները:

Կանայք անմիջապես կորզեցին իրենց ցուպերը, տղամարդիկ վարկենապես զինվեցին ինչով որ կարողացան...

Եվ վերջալույսի այդ պահուն, սարահարթի վրա իջնող մթության մեջ, հրացաններով զինված, բայց իսկապես իրենց կյանքի համար զինվորների դեմ, կարծես կախարդությամբ, երևան եկավ մի տարօրինակ կոմոդ խումբ:

Խումբի առջև նախ կանգնած էր մի երկարահասակ միակնյա պառավ կին, կողքին հրաշալի գեղեցկությունով աղջիկ:

Երկուսի ձեռքին էլ սպառնալից ճոճում էին երկար, ամուր ցուպեր:

Նրանց ետևում շարված էին կատաղի դեմքերով, էգ առյուծներ ու նման պատրաստ ոստնելու՝ 30—40 կանայք, նույնպես զինված մեծ, խոշոր, յուրաքանչյուր հարվածը մահառիթ դարձնող մահակներով:

Եվ վերջապես, որպես վերջապահներ երևում էին տղամարդիկ՝ որոնց, ձեռքին փայլում էր և բահ, և լծակ և նույնիսկ տապարներ:

Ու երբ մուրը կոխում էր լեռներից, սև մշուշն իջնում էր սարահարթի կողերից ու ծածկում շրջակայքը, լսվեց Խաթ-Սաբայի խոպոտ ձայնը, որ ասում էր յուրայիններին.

— Միննույնն է, լոմեր. այլևս ոչ մի տեղից օգնության հույս չկա: Թող մեկը գնա մեր տավարները պահողների մոտ և պատվիրի անցկացնելու նախիրը. դեպի ռուսի հողը... Իսկ մենք, ժողովենք մեր վերջին ճիգը, թողենք այս հողի վրա մեր վրանները և ազատենք մեզ անպատվությունից, խայտառակությունից... Ով սիրում է իր պատիվը, թող մեռնել գիտենա...

...Սրանից տարիներ առաջ մի ճանապարհորդ, որ շրջում էր սահմանագլխի կողմերում, մի գիշեր հյուրընկալվեց մի բլրակի գլխին գտնվող հայ բռնաների վրաններում:

Որովհետև ամառ էր և ցածում խոտը պակասել էր տավարներին, հայ բռնաները ելել էին գյուղից և 30-ի չափ վրաններ թողել սարի գլխին:

Ու այնտեղ ճանապարհորդին կերցրին, հետո, երբ մթնեց, հրավիրեցին գյուղապետի վրանի առաջ, ուր սովորություն ունեին բռնաներ, ու ամեն երեկո հավաքվել, նվագել, պատմություն ու հեքիաթ պատմել և զվարճանալ:

Այնտեղ շրջան էին կազմել արդեն ամենքը և լռել էին պատրաստվում պատմիչին:

Փչում էր մի զով քամի: Երկինքը պարզ էր, և լուսինը պայծառ լուսավորում էր: Հեռվում, տավարների պահապանները շվշվացնում էին երբեմն, և շները մեկ-մեկ հաչոցներով խանգարում էին լեռնային շքեղ լռությունը:

Պատմիչը հազաց, ծխեց վերջին անգամ չիբուխն ու սկսել կամեցավ, բայց գլուղապետը ասաց.

— Մեկիք, ի՞նչ ես պատմելու այսօր:

— «Փիր»-ի պատմությունը:

— Հա՞... լավ էլ կանես: Մարդ որքան լսում է. չի կշտանում:

Ու բռնան պատմում էր:

— Այնտեղ, մեր ետևի լեռներից հեռու, Զիվինի լեռնաշղթայի վերջին գագաթի լանջին, կա մի վայրենի վարդենու մեծ թուփ, որ տարին մի անգամ տալիս է բազմաթիվ սպիտակ անուշահոտ վարդեր, բայց ճյուղերը ավելի թանկագին և ավելի լավ վարդերով են զարդարված...

Յուրաքանչյուր լում թփի մոտով անցնելիս՝ պահ մի նստում է նրա հովանու տակ, ապա, կտրում է իր հագուստից, իր սրտից ու զգացմունքներից մի կտոր, կապում թփի ճյուղերին, աղոթում է և հեռանում:

«Փիր»-ի գերեզմանն է այդ լումերի սուրբի շիրիմը: Այնտեղ է, որ թաղվել է մի կին, մի քաջ կին: Եվ յուրաքանչյուր լում, երբ պատահում է նրա վրա դիզած քարակույտին և կամ հեռվից տեսնում է գերեզմանի վրա բուսած թուփը — անշուշտ հիշում է լումերի քաջ ցեղապետուհուն, անմահ Խաթ-Սաբային:

...Հեռու, Իրանի հողից էր եկել Լում-Հասանը: Եկել ու իր կյանքը միացրել էր քաջ Խաթ-Սաբային: Ու երբ մեռել էր, կնոջն էր հանձնել լումերի կառավարությունը:

Եվ Խաթ-Սաբան քսան անգամ ազատել էր իր ցեղը կորստից, քսան անգամ աշխատել էր հանել նրանց թափառականությունից ու քսան անգամ առյուծի նման՝ պաշտպանել էր իր կորյուններին...

Ու ճակատագիրը հանգիստ չթողեց լումերին ոչ մի տարի և ոչ մի օր:

Խաթ-Սաբան կորցրեց որդիներին, կորցրեց ամեն ինչ, բայց չկամեցավ թողնել ոչնչացնելու իր ցեղին, չկամեցավ արատավորելու թույլ տալ լումերի նամուսը:

...Մի վերջին անգամ նա գլուխ անցավ մի բուռ քաջերի, կռվելով աշխատեց հեռանալ դժբախտ երկրից, լեռների այն կողմից և անցնել անցկացնել յուրայիններին այս կողմը:

Զորքը, կողոպտող ու վատ բեզը ընկան նրա ետևից:

Խաթ-Սաբան կռվելով բարձրացավ լեռները:

Եվ երբ Զիվինի գլուխը, վերջին գագաթին էր հասել, ճանապարհին թողել էր նա իր խումբից շատերին, սակայն և ջնջել էր հետապնդող զորքի մեծ մասին:

Ու խումբը գիշերել էր Զիվինի գլխին:

Խաթ-Սաբան տխուր էր, տխուր. զգում էր, որ դաշտն այլևս չպիտի տեսնի: Գիշերը երազ էր տեսել. որ Լում-Հասանը կանչում էր նրան:

Եվ զգաց, որ մեռնելու էր: Կանչեց թոռանը, բռնեց նրա ձեռքը, օրհնեց ու ասաց.

— Հող ունենանք, որդիներս...

Կանչեց լոմերին, խրատեց նրանց ու ասաց.

— Հող ունեցեք, զավակներս. ձեր փրկության միակ միջոցը հողն է...

Գիշերը հանկարծ զորքերը պաշարեցին հոգնած ու անոթի լոմերի խմբին:

Խաթ-Սաբան առավ իր ցուպը և մի վերջին անգամն ևս իր շուրջը դիակներ փռեց:

Ու երբ զորքը փախչում էր. լոմերը անցնում էին սահմանը, Խաթ-Սաբան վերք ստացած կրծքից մեռնում էր:

Կես-գիշերին Խաթ-Սաբան նորից մոտ կանչեց բոլոր լոմերին, բարձրացավ, օրհնեց ու ասաց կրկին.

— Հող ունեցեք...

Եվ մեռավ:

Լոմերը թաղեցին նրան այդտեղ ու վարդենու մի թուփ տնկեցին նրա քարակույտի մոտ:

Ապա իրենց հագուստներից կտրեցին, կապեցին լոմերը վարդենու թփին, լացին հերոսուհու վրա և գնացին...

Անցան տարիներ: Խաթ-Սաբայի յուրաքանչյուր քաջությունը մի-մի հեքիաթ է լոմերի համար:

Կպատմի ձեզ նրանցից իմ որդին էլ, կպատմի և թոռը. կպատմի յուրաքանչյուր լոմ:

Նրա գովեստը կերգեն ես ձեզ, կերգի լոմ մանուկը, կերգեն և քարերը:

Իսկ այժմ կերգի նրան Մարգոն, կլսեն լոմերը և կպարծենան:

Կլսեն և ես, ձեր ծերունի պատմիչը. կլսեն և կուրախանամ...»:

... Ու երբ պատմիչը լռեց, Մարգոն, որ մի լավ ձայն ուներ, կոկորդը մաքրեց:

Փչում էր զով քամին, փայլում էր լուսինը, հովիվը պլպլացնում էր իր չիբուխի կրակը, հեռվում՝ խոխոջում էր գետակը:

Եվ երգում էր Մարգոն, երգում քաղցրաձայն.

Զիվինի թուփ, դուրբան վարդիդ,

Ո՞վ կհասնի քո փառքիդ...

Ապա դեմքը դարձնում էր դեպի Զիվինի հեռավոր գագաթներն ու ավելացնում ոգևորությամբ.

Զիվինի թուփ, դուրբան վարդիդ,
Ղուրբան Փիրին ծածկող հողիդ...

